

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК159.923:17.021.2

МАКСИМЕНКО Сергій Дмитрович

академік, доктор психологічних наук, професор,
директор Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ У ПСИХОЛОГІЇ

У статті розглянута фундаментальна проблема сучасної науки – психологія особистості. Автор презентує власне визначення поняття «особистість» як форми існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій неповторний внутрішній світ; його методологічна позиція пояснена і прокоментована. Визначено та пояснено змістовні ознаки особистості: цілісність, унікальність, активність, здатність до самовираження, відкритість, саморозвиток, самоконтроль.

Ключові слова: особистість, психологія особистості, змістовні ознаки особистості, цілісність, унікальність, активність, здатність до самовираження, відкритість, саморозвиток, самоконтроль.

Психічні явища людини насправді не існують окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише знання структурно-динамічних закономірностей такої цілісності може забезпечити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ. Самоконтроль та саморозвиток як фундаментальні якості особистості підкреслюються у різних підходах. Так, зокрема, Л.І. Божович визначає особистість як такий рівень розвитку індивіда, котрий уможливорює здійснення ним контролю над подіями власного життя та над самим собою.

У нашому визначенні підкреслене головне: природа людської психіки – особистісна. Вищий із відомих нам рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відобразити все інше буття і самого себе, втілюється і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і зворотно: життя людини у світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо у світі

інших форм існування вищого рівня психіки, крім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Определення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне), здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості-автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд із цим у ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в «чистому», так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення *даної* конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось «дріб'язковим», стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями власне інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі й тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає опції будь якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Особистість має такі змістові (ключові) ознаки: **цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція**. Зупинимось на них детальніше, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але разом із тим вона ніколи не є лише сумою цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі «додавання розумінь» окремих її складових. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм *всієї* особистості, а також її відбиттям. Особистість живе, розвивається і формується лише вся, як цілісність. У цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають унаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відображатися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І саме тому ми легко впізнаємо людину навіть за її фізичними особливостями, оскільки це особливості *даної* конкретної особистості і містять у собі загадковим способом її *всю*.

Відтак, цілісність особистості специфічно *охоплює* всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічного, соціального та духовного. Ця складна дієва інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у *кожній окремій* людини ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна.

Звідси виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її *унікальність (індивідуальна неповторність)*. Деякі психологи проблему унікальності розглядають у контексті суперечливої єдності *типового* та *індивідуального* в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: *по-перше*, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а *по-друге* – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. Проте особистість завжди залишається *незавершеною*, відкритою до нових змін. Незавершеність – важливий параметр особистості, притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Наступна фундаментальна якість особистості – її *активність*. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція/поведінка/у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом усього життя вже хоча б тому, що за цим принципом діє *організм*. Але особистість відрізняється саме тим, що, поряд із реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами.

Суттєвою ознакою особистості є її *здатність до вираження власного внутрішнього змісту*. Мова інде про принципово творчу сутність особистості і її становлення. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться в постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим стане зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або «гвинтик»). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається із соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і

виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість знеособлюється, інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність «проходить» через шар соціальних ролей і особистість, її сутність позначається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність *майстерності*. Майстер – професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції, він у них, а також у продукт праці *втілює* власну особистість.

Взагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно в філософії ця потреба і відповідна, породжена нею активність ш і псується категорією «опредметнення». Людина в своїй діяльності постійно ніби «розчиняє» культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення), але вона в той же час втілює ці сили в зовнішній світ.

Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему, оскільки педагогічна система як відображення системи державної має на меті перш за все адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова ***незавершеність, відкритість***. Загальновідомо, що наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, впродовж життя, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до ***саморегуляції*** поведінки, до ***саморозвитку*** – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить тривалий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їх роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом усього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації

(а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування механізму вольової регуляції поведінки.

Важливо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як у цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості – довільність, інтеграція, переживання. В результаті відбувається те, що дістало назву *механізму смислового зв'язування*, коли встановлюється внутрішній зв'язок із ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування є розвинена уява, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархічної смислової сфери (Б.В. Зейгарнік). Таким чином, цей механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним із системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо. Звідси можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості: базальна емоційна саморегуляція; вольова саморегуляція; смислова, ціннісна саморегуляція.

Повторимо: попередні ланки не зникають у процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Відтак цілком закономірно постає *проблема смислу*. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням від відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенційний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В. Франкл назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, у поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує і також поняття вищого життєвого, або екзистенційного, смислу.

Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися ні ніс всередині власного *Я*, лише всередині життєвих ситуаційних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ

перестає бути «навпроти» людини, і навпаки, вона опиняється в середині світу, «огортається» ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В. Франкла з А. Маслоу та К. Роджерсом з приводу того, що є головнішим у житті і розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В. Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу і, отже, – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом із тим абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості дотримується позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якось не приділяється увага тому, що ці терміни «саморозвиток», «самоактуалізація», «самоздійснення», «самореалізація» коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської «індивідуації», адже «самоактуалізуватися» – в дійсності зовсім не означає «актуалізувати самого себе». А означає це – «актуалізувати самість», тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносять до концепції «розгортання» особистості. Заперечень немає – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання.

У дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу неправі всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім різні. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і *все*, що є на ньому, – першочергове, домінантне і надсуттєве: від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття. Тому ми й вважаємо, що *науковий* підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно *відображати* цей процес, а не *вигадувати* його.

З огляду на викладене нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо й не така красива і струнка, але більш наближена до реального життя людини. Разом із тим значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процеси самоактуалізації, формування Я-концепції, пошук смислу життя – дуже важливі моменти життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної структури, з урахуванням її впливу на інші. І зовсім інша – вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі і суттєві моменти. Саме переважно за цією логікою цілісності намагаються діяти сучасні вітчизняні персонологи.

С.Д. Максименко

ПОНЯТИЕ ЛИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ

В статье рассматривается фундаментальная проблема современной науки – психология личности. Автор представляет свое определение понятия «личность», как целостности, способной к саморазвитию; его методологическая позиция объяснена и прокомментирована. Определены и пояснены содержательные признаки личности. Было обосновано, что целостность вызывает не сумма отдельных компонентов, а интегрированное единство трех источников личностного бытия – биологического, социального и духовного. Уникальность была рассмотрена в качестве следующего фундаментального признака, который обусловлен двумя основными факторами: особенностью динамического взаимодействия трех основных источников личности (биологического, социального, духовного) и постоянным самодвижением, саморазвитием личности. Активность рассмотрена как еще одно сущностное качество личности. Развитие активности “расширяет” личность до духовных сокровищ цивилизации. Способность к выражению собственного внутреннего содержания была определена существенным признаком личности. Следующим сущностным признаком личности является ее принципиальная незавершенность. Заострено внимание на том, что высшие и наиболее сложные механизмы саморегуляции поведения могут осуществляться лишь всей личностью, целостной и интегрированной.

Ключевые слова: личность, психология личности, содержательные признаки личности, целостность, уникальность, активность, способность к самовыражению, открытость, саморазвитие, самоконтроль.

S.D. Maksymenko

PERSONALITY CONCEPT IN PSYCHOLOGY

The article deals with the fundamental problem of modern science – personality psychology. The author presents his definition of the «personality» concept as the integrity able to self-development; his methodological position has been explained and commented. Personality substantial attributes have been defined and explicated. It has been justified that integrity is caused not by the sum of separate components, but by the integrated unity of three sources of the personality existence - biological, social and spiritual. Uniqueness has been considered as the next fundamental feature caused by two major factors: by the peculiarity of dynamic interaction of three basic sources of the personality (biological, social, spiritual) and by constant self-movement, self-development of a person. Activity has been considered as the fundamental quality of the personality. Its development “expands” the personality to the spiritual treasures of civilization. The ability for the expression of its internal matter has been defined as the essential feature of the personality. Fundamental incompleteness has been considered as the following intrinsic feature of the personality. It is emphasized that the highest and most complex mechanisms of behavioural self-control can be carried out only by the whole of the personality, complete and integrated.

Keywords: personality, personality psychology, personality substantial attributes integrity, uniqueness, activity, expression, openness, self-development and self-control.

Надійшла до редакції 4.10.2015 р.